

Nem- és fajfogalom – névmási jelentés

Nagy érdeklődéssel hallgattam Keszler Borbálának az MTA Hadrovics-emlékülésén 2010. június 15-én a *Névmás – névmási jelentés* című előadását. (Az előadás a Magyar Nyelvőrben – 2010: 483–7 – is megjelent.)

1. A vita tárgya. Az előadás előtt semmi kételyem nem támadt azzal a több helyen olvasott véleményekkel kapcsolatban, amely szerint a névmások, a számnevek, a névelők a mai nyelvekben nem bővíthetők új szavakkal. Vö.: „Die deutsche Sprache verfügt über einen festen, nicht mehr erweiterungs-fähigen Bestand an Pronomen” (Schulz–Griesbach 1990: 150). „Как лексический разряд местоименные слова представляют собой зам-кнутую, непополняющуюся группу слов” (Ю. Н. Караулов 1997: 231). „Pronoun. A term used in the GRAMMATICAL classification of words, referring to the CLOSED set of items” (Crystal 1991: 281). Ezeknek a véleményeknek az ismeretében meglepetéssel hallottam és olvasom, hogy az *ember* főnév a magyarban **általános névmás**. Vö.: „Közismert tény (de Hadrovics is megjegyzi; 1992: 223), hogy az *ember* szó betöltheti az általános alany szerepét, például ilyen mondatokban: *Néha az ember nem tudhatja, hogy jól döntött-e*. Hadrovics csupán az *ember* szó kiüresedéséről szól, de nem von le következtetéseket az *ember* szófajával kapcsolatban” (483–4). Továbbá: „vannak olyanok is, akik a szokásos névmástípusokon kívül bizonyos jelentésüket veszített szavakat is felvesznek a névmások (elsősorban az általános és határozatlan névmások) közé, például: *csinál, tesz, izé, dolog, ember, világ, egy, most, ma* stb. (Helbig 1977: 103–5)”. Keszler Borbála szerint a *Könnyen megtörténhet az emberrel* (‘mindenkivel’), *hogy elfelejt valamit* típusú példák „azt bizonyítják, hogy mindezekben a mondatokban az *ember* szó nem egyszerűen főnév, hanem kiüresedett főnév általános névmási szerepben, illetve: általános névmás. Vannak azonban olyan beszédhelyzetek is, amelyekben az *ember* szót akár általános, akár személyes névmásnak is felfoghatjuk, például: *Rosszul esik, ha az emberrel* (‘velem/ velünk/mindenkivel’) *udvariatlanul bánnak; Az ember* (én/mi/mindenki’) *sokszor meggondolja, hogy mondjon valamit*” (i. m. 484).

2. Az általános alany kifejezésének módjai. Az általános alanyú mondatok fő kifejezési módja az egyes nyelvekben a ‘minden, mindenki’ jelentésű általános névmások, a magyarban és az oroszban az alany nélküli **ige többes szám 3. személye**, a németben a *man*, az angolban az *one* névmás, a szenvedő szerkezetek stb.: *Erről sokat beszélnek – Об этом много говорят – Darüber spricht man viel – Much is said about it – A könyvet kinyomatták – Das Buch wurde gedruckt*. De más személyeket, főnévi igenevet is használhatunk általános alanyi jelentésben. Vö.: *Hogyan nyitjuk ki / nyitják ki ezt az ajtót? – How does one unlock this door? Ezt így mondjuk magyarul – Das sagt man ungarisch so. Sohasem lehet tudni – Man kann es nie wissen* (Forgács 2001: 352). Közmondásokban az általános alany kifejezési lehetőségei tovább bővülnek, például alany nélküli felszólító igealakok: *Addig üsd a vasat, amíg meleg – Man muss das Eisen schmieden, solange es heiß ist – Кый железо, пока горячо – Make hay while the sun shines, strike while the iron is hot*.

3. Nemfogalom (hiperonima) – fajfogalom (hiponima). Nekem elsősorban az *ember* szónak *en bloc* jellegű névmásítása nem tetszik. Ennek a szónak a hétköznapi értelmező szótárban a I–IV. pontok alatt 14 jelentése található. A római II.-ben a második jelentése „(csak egysz.-ban, általános, ill. hatl. alanyként). Bármelyik az ilyen egyedek közül; akárki, valaki; (tagadó mondatban) senki: *Mond ílyet néha az ember. Az ember soha sem tudja, mi lesz*”; „Vmely meghatározott személy, rendsz. a beszélő helyett, szerénységből, óvatosságból, mentegetődzésből v. leplezésből használt általános, ill. hatl. alanyként:) *én, te, ő* stb. *Mit csináljon az ember? Megáll az ember esze. Elmegy az embernek a kedve. Így kell beszélni az emberrel*”. Mint látjuk, e szótár szerkesztői sem névmásítják az *ember* szót. Az általános és határozatlan alanyú jelentés is csak a 14 jelentés egyike. A *Senki sem tudja, hogy itt vagyok* német ekvivalensében az ‘ember’ szót, az angolban pedig a ‘lélek’ szót találjuk: *Kein Mensch weiß, dass ich hier bin – Not a soul knows I am here* (‘Egyetlen ember / egyetlen lélek sem tudja, hogy itt vagyok’).

A Keszler Borbála által felvetett probléma megoldásán töprengve eljutottam a nem- és fajfogalmakig (a hiperonimáig és a hiponimáig). A nemfogalom Hadrovicsnál „összefoglaló

elnevezés”, a fajfogalom „specifikus elnevezés” (1992: 205). A hiperonima főlérendelt, a hiponima pedig alárendelt fogalom: *állat* – *kutya*. A nem- és fajfogalmak felülről lefelé irányuló, lépcsőzetes hierarchikus rendszert alkotnak. Így például az *élőlények* nemfogalom alcsoportjai (fajfogalmai, osztályai) az *emberek*, *állatok*, *madarak*, *halak*, *hüllők*, *növények*. Ezek mindegyike hiperonima is lehet a neki alárendelt hiponimákkal. Az *állat* szó számtalan állatfaj összefoglaló neve. Egyik állatfaj például a *kutya*. A *kutya* nemfogalomként több kutya faj összefoglaló neve, főlérendelt fogalma (*puli*, *terrier*, *komondor* stb.). Egy fajfogalomhoz a nemfogalom jelentése, a nemfogalomhoz pedig a fajfogalom kiegészítő jelentésként mindig társul: *Fogtam egy halat* (ez lehet *kárász*, *csuka*, *ponty*, *keszege*), de *fogtam egy harcsát* (csak egy *hal* lehet). A nemfogalom (általános jelentés) és a fajfogalom (egyedi jelentés) tehát szorosan összefügg. A nemfogalom aktualizálása, a fajfogalom használata a nemfogalom helyett nem okoz szófajváltást. A főnév továbbra is főnév marad, amely egyes és többes számban is nemcsak alany lehet, továbbra is főnévként ragozzuk, jelzővel is állhat: *A gabonapálinka állatot csinál az emberből* („mindenkiből”, belőlem, belőled, belőle is stb.); *A szegény embert az ág is húzza*. Ha a behelyettesítések lehetősége alapján elfogadnánk az *ember* főnévnek névmássá válását, akkor ezt több nemfogalmat jelölő főnévre is kiterjeszthetnénk: *A tárgy ki van téve a föld vonzóerejének* – *Minden tárgy (minden és mindenki, én is, te is) ki van téve a föld vonzóerejének. A kutya is (minden kutya) haragszik, ha az orrát piszkálják* (én is haragszom, bizonyára te is haragszol, ő is, mindenki haragszik, ha...). Vö. még: *Kineveti az egész világot* (‘Mindenkít és mindent kinevet’); *Egy lélek az ajtón se ki, se be!*; *Ne sértegezzük a nyugdíjasokat!* ‘Ne sértegessem engem, de őt se!’; *Az emberek így szavaztak* ‘A választók többsége így szavazott’; *Nagy dolgokat forgat a fejében* ‘Nagy terveik vannak’; *Sok szép holmit vett* ‘Sok mindent, ezt is, azt is vett’. A *bárki*, *bármí*, *akárki*, *valaki* névmások használata az ilyen mondatokban szokatlan és korlátozott. A ható igés mondatokban viszont természetesen: *Ezt bárki (akárki, valaki majd) megcsinálhatja*. A tagadó névmás használata viszont semmi problémát nem jelent: *Ilyet nem mond az ember* ↔ *Ilyet senki sem mond*. A *Valaki beszél itt portugálul* nem általános, hanem határozatlan alanyú mondat.

Laczkó Krisztina (2002: 470) megállapítja, hogy „a magyar leíró grammatikai hagyomány és a szófajtani szakirodalom szinte kivétel nélkül helyettesítő szófajnak tartja a névmásokat”. Arra is rámutat, hogy „az újabb [...] kutatások a névmás meghatározását már nem is a helyettesítésben adják meg, hanem azt hangsúlyozzák, hogy a névmás referenciálisan értelmezhető, még hozzá pragmatikai keretben” (471). Egy későbbi cikkében (2003: 314) a névmás referenciális értelmezése **deixis**, **koreferencia** (kontextusfüggő – tagmondaton túlmutató, tagmondaton belüli forikus referencia, konnexió „szintaktikai szövegösszetartó erő”), **halmazreferencia** „kvantorértékű általános és határozatlan névmások” révén valósulhat meg. A szerző írt még egy *Névmási csoport? Adalékok egy sajátosan bővíthető szófaji osztályhoz* című cikket. is (1995: 398–408). Ebben elsősorban a mutató névmások (*ugyanakkora*, *valahányadik* stb.) bővülését, valamint a *kétannyi*, *félakkora*, *félannyi* stb. összetett névmásokat vizsgálja. Megjegyzéseim a következők:

1. A névmásokat nem csak a magyar leíró grammatikai hagyomány tartja helyettesítő szónak. Vö.: „A pronoun is a grammatical word which we use instead of a noun or noun phrase” (Leech 1989: 398).
2. Referenciális jelentésük elsősorban a fogalmakat, tulajdonneveket jelölő szavaknak van, amelyeknek konkrét jelentése a beszédaktusban sokféle lehet. Vö.: „the referent of the word *table* is the object ‘table’” (Crystal 1991: 293); **referencia**: „egy jelnek a jelrendszeren kívüli valóságra vonatkozó eleme” (Bakos 2006: 559). A névmások pedig elsősorban egy jelrendszeren belüli szavakra utalnak. (Vö.: „A névmások nem tartalmaznak fogalmat, funkciójuk a rámutatás” (Hadrovics 1992: 268).
3. A névmások bővítési lehetőségei elsősorban metaelméleti jellegűek. Helbig–Buschne német nyelvtana (1984) és sok más nyelvtan csak a főnévi névmásokat tárgyalja külön. Elke Hentschel nyelvtanában (1990: 214) a névmásoknak főnevekre és mellénevekre utaló funkciójuk van stb.

4. A névmások jelentése. A nyelvtörténeti folyamatokat tekintve számos példa megerősíti Hadrovics Lászlónak azt a megállapítását, hogy a teljes jelentésű szavakból jelentéskiüresedés következtében névmások, különböző viszonyszók keletkeznek. Hadrovicsnál például az *után* névutó az *út* főnév

ragos alakjából lett (1992: 278), az EtSzt.-ban az *én* „talán összetett szó”. A *kiüresedés* szó jelentése ’üressé, tartalmatlanná válik’. Ez itt egy szó fogalmi jelentésének az elvesztését jelenti. F. Brunot (1965) francia nyelvész és követői tagadják is a névmások különálló szófajtságát. A névmások azonban nemcsak „kiüresedett jelentésű” rámutató funkciójú szavak, hanem a fogalmakat jelölő szófajtoktól eltérő jelentésű szófajt alkotnak (vö. Keszler Borbála cikkének a címét). A névmások jelentése **tetradimenzionális** (négyes kiterjedésű): közös névmási szófaji kategoriális jelentésük, névszókra és határozószókra utaló aljelentésük, a beszélőtől függő tér- és időbeli távolságra utaló jelentésük, valamint tematikus jelentésük van.

4.1. A névmások beszédhelyzettől függő utaláson alapuló váltakozó jelentésű szavak (Wechselwörter, переменчивые слова, shift-words). A beszédhelyzet központja (origója: a koordináta-rendszer kezdőpontja) a beszélő *én*, aki meghatározott helyen és időben beszél: *én, itt, most, ma; én, ott, akkor, tegnap. Az én* névmás az első személyt, a beszélő fogalmát jelöli. Főnevesülve ’személyiség, egyéniség’ jelentésben használatos: *a jobbik, a rosszabbik énem; felesége az ő második énje; Ты потерял своё ‘я’* ’Elvesztetted a saját énedet’; *Sie hat ihr Ich behauptet* ’Megőrizte az énjét’. A *te* névmás a beszélőhöz a legközelebb álló, második személy, akihez többnyire tegezhető szavait intézi. Az *ő* névmás azt jelöli, akiről, amiről beszélnek. A harmadik személyt több nyelvben egyes számban nemek szerint is megkülönböztetik: ang. *he, she, it*; német. *er, sie, es*; or. *он, она, оно*. A magyarban a 3. személy differenciálása az igék határozott tárgyas és alanyi ragozásában jelentkezik. A főnevesült *nagy Ő* az, akibe a beszélő vagy az illető szerelmes. Ez az oroszban is így van: *Я ей не он. Это мне не она*. A németben ez *Traummann* és *Traumfrau* ’álmaim férfial/ asszonya’, angolban *sweetheart* ’szíve választottja/hölgye’. A beszédhelyzetbeli utalás **irányát** összefoglalóan forikus funkciónak nevezik. Ez lehet:

Rámutató (deiktikus, hinweisende): 1. és 2. személyű névmások, birtokos, mutató névmások: *Én is ott leszek!; Hát te hol voltál?; Ez az övé.*

Visszaütaló (hátraütaló, anaforikus, rückweisende): 3. személyű személyes névmások, visszaható, mutató névmások: *Itt folyó van. Ez nem mély; Megjött Rozi, aki színházban volt. Ez a leány csak magát szereti.*

Előreütaló (kataforikus, vorausweisende): *Rozi olyan, mint Bori; Annyi pénze van most, amennyi sohasem lesz.*

Ismeretlen mennyiségre (halmazra) **utaló kvantor**: *Mindenki ott volt. Senki sem bóbiskolt.*

Szövegrészlet helyére, idejére, tartalmára utaló endoforikus mutató névmás a diskurzuson belül: *Hallottad már ezt a viccet? Két tevé megy a sivatagban...; Tegnap Pali időben hazaérkezett. – Ez nem igaz.* (Az első kataforikus, a második anaforikus). Az azonosító mutató névmás a diskurzus lezárását jelöli: *Ennyit akartam mondani* (Laczkó 2003: 318).

A külső világra utaló exoforikus névmások (témaismétlő) névmások: *Olyan embertől, aki folyton hazudik, attól ne fogadj el semmilyen tanácsot.*

Az angol, német személytelen mondatokban az *it, es* névmások csak **mondatszerkezetet** képző alanyok: *It’s raining – Es regnet.*

4.2. A névmások névszókhöz kötődő aljelentése. A névmások angol neve *pronoun*, a főneveké *noun*. Ez azt sugallja, hogy a névmások csak főnevek helyett állhatnak. Az orosz akadémiai nyelvtan (1980) csak a főnévi névmásokat tárgyalja külön. A latin *nomen* jelentései ’név, szó’ (többes száma *nomina* ’névszók’). M. Nagy–Tegyey *Latin nyelvtanában* (1992: 16) a névszók csoportjai: főnév (substantivum), melléknév (adiectivum), számnév (numerales), névmás (pronomen). A magyar nyelvészetben Kugler Nóra és Laczkó Krisztina (2000: 152) főnévi (*én, te, ki, mi*), melléknévi (*ilyen, olyan*), határozószói (*így, úgy*) névmásokat különböztetnek meg. Hadrovics László számnévi névmásokat is elkülönít: *Annyit ehetsz, amennyit akarsz* (270). Ennek alapján **főnévi** (*én, valaki*), **melléknévi** (*ilyen, olyan*), **számnévi** (*ennyi, annyi*), **határozószói** (*így, úgy*) névmásaink vannak. A besorolás döntő tényezője a megfelelő kérdőszavak használatának lehetősége: *ki, mi, kicsoda, micsoda?; milyen, miféle, minő?; mennyi, hány?; hogyan?*

4.3. A szófajokhoz kötődő egyes névmások váltakozó jelentése a beszélőtől függő **tér- és időbeli távolságon** alapul. Hadrovics László hangsúlyozza, hogy „még a legelvontabb mutató névmás jelentése is korlátozódik azzal, hogy közelre vagy távolra mutat”. A névmásoknak ezt a szerepét a névmások **párosával** (paarweise, two by two, попарно) történő megjelenése bizonyítja. Többen rámutatnak, hogy a magyarban közelséget jelölő névmások **magas**, a távolságot jelölők **mély hangrendűek**: *ez – az, ilyen – olyan, eddig – addig, ennyi – annyi, erre – arra*. Néha a német és az orosz mutató névmásoknál is találkozunk váltakozó hangrenddel. Az angolban ilyen nincs. Vö.:

- *Itt* vagyok – *Ott* voltam; Gyere *ide!* – Menj *oda!*; Menj el *innen!* – *Onnan* hozd!
- Ich bin *hier* – Ich war *dort*; Komm *hierher!* – Geh *dorthin!*; Hol es von *dort!*
- Я *здесь* – Я был(а) *там*; Иди *сюда!* – Иди *туда!*; – Принеси это *оттуда!*
- I'm *here* – I was *there*; Come *here!* – Go *there!*; Go from *here!* – Bring it from *there!*

(A magyarban a magas és mély hangrendű szavaknak ez a különbsége nemcsak a névmásoknál figyelhető meg: *köröm – karom, gümő – gumó, sistereg – sustorog, libeg – lobog, hej – haj*.)

A latin, a szerb és az orosz mutató névmások rendszere hármás:

Rendszer	Latin	Szerb	Óorosz
Közel: <i>ez</i>	<i>hic</i>	<i>ова</i>	<i>съ</i>
Távol: <i>az</i>	<i>iste</i>	<i>та</i>	<i>тъ</i>
Távolabb: <i>amaz</i>	<i>ille</i>	<i>она</i>	<i>онъ</i>

A magyarban négyes rendszerről is beszélhetnénk, amely ma már lényegében kettes rendszerre redukálódott. Vö.:

Közel:	<i>ez</i>	<i>ilyen</i>	<i>ennyi</i>	<i>itt</i>	<i>innen</i>	<i>így</i>
Közelebb:	<i>emez</i>	<i>emilyen</i>	<i>emennyi</i>	<i>emitt</i>	<i>eminnen</i>	<i>emígy</i>
Távol:	<i>az</i>	<i>olyan</i>	<i>annyi</i>	<i>ott</i>	<i>onnan</i>	<i>úgy</i>
Távolabb:	<i>amaz</i>	<i>amolyan</i>	<i>amannyi</i>	<i>amott</i>	<i>amonnán</i>	<i>amúgy</i>

Nyelvtaníróink az *ez – emez, az – amaz* között nem érzékelnek távolságbeli különbséget. Az ÉrtSz.-ban az *emez* „a beszélőhöz még közelebbi v. egy másik közeli, ismert v. mutatóval megjelölt személy, tárgy v. dolog”: *Választhatod ezt vagy emezt. Nem ezt a könyvet viszem el, hanem emezt. (*Nem emezt viszem el, hanem ezt.)* Az *amaz* pedig egy távolabbi dolgot jelölhet: *Ezt is, azt is, amazt is elviszem.*

4.4. A névmások tematikus csoportjai nálunk a következők:

- A beszélő személyéhez kötődő névmások:
 - személyes névmások: *én, te, ő, mi, ti, űk, ön, önök*
 - nyomatékosító névmások: *én magam megyek, te magad, ő maga*
 - visszaható névmások: *Látom magamat a tükörben*
 - kölcsönös névmások: *egymást, egyik a másikat, az egyik és a másik*
 - birtokos névmások: *enyém, tied, övé, miénk, tietek, öné, másé*
- A beszélő helyéhez vagy idejéhez kötődő névmások: *ez, itt, az, ekkor*
- Egyes mondatrészekre vonatkozó névmások: *ki?, aki, hol?, miért?*
- Határozatlan mennyiségre utaló általános kvantornévmások: *valaki, senki*

5. A névmások szintaktikai jellemzői. A névmásoknak a vonatkozó névmások kivételével nincsenek kötelező vonzataik: *Az, aki ott volt*. Nem kötelező vonzata több névmásnak is lehet: *Közülünk valaki már volt ott*. Néhány főnévi vagy főnevesült névmásnak lehet jelzője: *A szomszéd valakije volt itt, Valami ilyesmire gondoltam*. A névmás szabad bővítménye **az értelmező**: *ott, a falnál* (Kugler–

Tolcsvai Nagy 2000: 165). A mennyiséget jelölő névmásnak mértékhatározója lehet: *Kétszer annyit fizet a lakásért.*

6. Végezetül az olvasók figyelmébe ajánlom *Zérók és nem zérók, kis pro-k és nagy PRO-k a magyarban* című cikkemet (2004: 326–39).

SZAKIRODALOM

- Crystal, David 1991. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Basil Blackwell.
- Forgács, Tamás 2001. *Ungarische Grammatik*. Ed. Praesens, Wien.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történelmi jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Helbig, Gerhard–Buscha Joachim 1989. *Deutsche Grammatik*. VEB VE, Leipzig.
- Hentschel, Elke 1990. *Handbuch der deutschen Grammatik*. de Gruyter, Berlin.
- Караулов, Ю. Н. 1997. Русский язык. Энциклопедия. Дрофа, Москва.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 2010. Névmás – névmási jelentés. *Magyar Nyelvőr* 134: 483–7.
- Kugler Nóra–Tolcsvai Nagy Gábor 2000. *Nyelvi fogalmak kiszótára*. Korona, Budapest.
- Laczkó Krisztina 1995. Névmási csoport? Adalékok egy sajátosan bővíthető szófaji osztályhoz. *Magyar Nyelvőr* 119: 398–408.
- Laczkó Krisztina 2002. Névmás és helyettesítés. *Magyar Nyelvőr* 126: 470–81.
- Laczkó Krisztina 2003. A mutató névmások funkcionális vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 127: 314–25.
- Leech, Geoffrey 1989. *An A–Z of English Grammar Usage*. Nelson.
- M. Nagy Iлона–Tegyey Imre 1992. *Latin nyelvtan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pete István 2004. Zérók és nem zérók, kis pro-k és nagy PRO-k a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 128: 326–39.
- Schulz, Dora–Heinz Griesbach 1990. *Grammatik der deutschen Sprache*. Hueber, München.

Pete István
ny. egyetemi tanár

SUMMARY

Pete, István

Hypernym, hyponym – meaning of pronouns

The author presents the typical meaning of hypernyms, hyponyms and pronouns. Finally, he comes to the conclusion that the Hungarian word *ember* 'man' is a hypernym but not a pronoun.

Keywords: pronoun, pronominal meaning